

ZOFIA KURNATOWSKA *

Witold Hensel – twórca polskiej mediewistyki archeologicznej¹

Przypadł mi w udziale zaszczyt przedstawienia sylwetki naukowej profesora Witolda Hensla, a zwłaszcza jego dokonań w dziedzinie archeologii mediewistycznej.

Pozwolę sobie rozpocząć od wspomnienia z pierwszego roku moich studiów na Uniwersytecie Poznańskim. Było to w zamierzchłych czasach i nasza dyscyplina nazywała się jeszcze prehistorią. Właściwie zajęcia z początku wydały mi się mało zajmujące i wahałam się, czy na tym kierunku studiów pozostać. Ale wykłady i ćwiczenia prowadzone przez młodego docenta Witolda Hensla pozwoliły mi odczuć, jeśli tak mogę powiedzieć, „oddech prawdziwej historii” i pozostałam na studiach, czego nigdy nie żałowałam.

Zainteresowania i główne kierunki drogi naukowej Witolda Hensla wykrystalizowały się już w czasie studiów na Uniwersytecie Poznańskim i w pierwszych latach jego działalności zawodowej. Przypomnimy, że to w ostatnich latach przed wybuchem II wojny światowej doszło w Wielkopolsce do spektakularnych odkryć w głównych ośrodkach państwa pierwszych Piastów – w Gnieźnie i w Poznaniu, uzupełnianych badaniami w Klecku, w których Witold Hensel brał czynny udział. Można powiedzieć, że wówczas dopiero rodziła się w Polsce mediewistyka archeologiczna. Trzeba było wypracować przede wszystkim metody badawcze zarówno terenowej eksploracji skomplikowanych przestrzennie i stratygraficznie stanowisk², jak i metody, pozwalające na uporządkowanie chronologiczne odkrywanych materiałów. Tu zauważamy już od samego początku drogi naukowej Witolda Hensla jego twórczy wkład w owe tak ważne zręby warsztatu

* Prof. dr hab. Zofia Kurnatowska, Instytut Archeologii i Etnologii, Polska Akademia Nauk, Poznań.

¹ Tekst laudacji ku czci profesora Witolda Hensla wygłoszony przez profesor Zofię Kurnatowską 23 października 2007 r. z okazji wręczenia Profesorowi Witoldowi Henslowi medalu Lux et Laus, przyznanego przez Stały Komitet Mediewistów Polskich. Poprzednimi laureatami medalu byli prof. Gerard Labuda i prof. Jacques le Goff. Uroczystość odbyła się w Konstancinie, w Domu Seniora PAN, gdzie przebywa profesor Hensel.

² Metodyka skomplikowanych wielowarstwowych eksploracji była wypracowywana przez badaczy ośrodka poznańskiego pod kierunkiem prof. Józefa Kostrzewskiego w latach 30. XX w. w trakcie systematycznych badań grodu kultury łużyckiej, ale również wczesnośredniowiecznego w Biskupinie, por. różne artykuły w tomie: *Badacze Biskupina*, red. A. Grossman i W. Piotrowski, Biskupin 2005.

archeologa mediewisty (opracował wyniki wykopalisk w Kłecku³ i ceramikę z Gniezna⁴). Inny istotny kierunek badawczy, również od początku przezeń przyjęty i promowany, kierunek, który wywarł ogromny wpływ na dalszy kształt archeologii mediewistycznej, to formująca się dopiero w środowisku poznańskiej archeologii, zwłaszcza w trakcie badań w Biskupinie, współpraca interdyscyplinarna przede wszystkim z różnymi dyscyplinami przyrodniczymi⁵, a przypomnimy – etnografia i antropologia mieściły się już w samym programie studiów. Ale dodajmy od razu, iż także szczególnie aktywne ówczesne poznańskie środowisko historyków mediewistów⁶, żywo zainteresowanych odkryciami archeologicznymi, implikowało nawiązywanie z tym gronem przez młodych archeologów, ujawniających właściwie po raz pierwszy wczesnopiastowską kulturę naszego kraju, szczególnie bliskich kontaktów.

Aby wyczerpać owe zasadnicze uwarunkowania całej późniejszej drogi naukowej Witolda Hensla, trzeba dodać, iż w latach, o których mowa, istniała silna świadomość konieczności rozwijania badań porównawczych zwłaszcza w zakresie slawistyki, co oczywiście miało dawne, sięgające jeszcze XIX w., tradycje. Owocowało to bliskimi kontaktami naukowymi z badaczami, zwłaszcza z Czech i Słowacji, a w czasie, o którym mowa, przybierało już postać planów wspólnych działań naukowych, m.in. formułowano wówczas ideę organizowania międzynarodowych kongresów poświęconych starożytnościom słowiańskim, a także ogólnosłowiańskich czasopism o tej problematyce. Ośrodek poznański, zwłaszcza prof. Kostrzewski, brał czynny udział w tych inicjatywach⁷.

I z takim bagażem ukierunkowań metodologicznych i metodycznych, własnych doświadczeń i pierwszych dokonań naukowych Witold Hensel stanął przed niełatwymi wyzwaniem czasów powojennych. Uzyskawszy w 1945 r. w Lublinie stopień dra filozofii, gdy tylko zaistniała możliwość wraca do Wielkopolski, do Poznania i natychmiast podejmuje badania wykopaliskowe w zrujnowanej katedrze na Ostrowie Tumskim. I właśnie tam, w niecodziennej scenerii, przy świeżo odsłoniętym fragmencie murów przedromańskiej katedry biskupiej, formułuje ideę „naukowego przygotowania wielkiej rocznicy” – zbliżającego się tysiąclecia państwa polskiego, ogłoszoną przezeń w formie

³ W. Hensel, *Gród wczesnodziejowy w Kłecku w pow. gnieźnieńskim*, „Wiadomości Archeologiczne” 16, 1939-1948, s. 265-298.

⁴ W. Hensel, *Ceramika z grodów piastowskich w Gnieźnie*, [w:] Kostrzewski J. [red.] *Gniezno w zaraniu dziejów w świetle wykopalisk*, Poznań 1939, s. 146-165.

⁵ Na ten temat por. także różne artykuły w tomie: *Badacze Biskupina*, op. cit.

⁶ Por. A. Grabski, *Perspektywy przeszłości*, Lublin 1983, s. 455 n.

⁷ Na ten temat por. np. Przedmowa redakcji i inne pozycje w t. I „Slavia Antiqua” (1948), a ostatnio m.in.: Z., S. Kurnatowscy, *Archeologia polska w dobie podejmowania badań w Biskupinie* [w:] *Badacze Biskupina*, op. cit, s. 13-27.

artykułu już w 1946 r. na łamach „Przeglądu Wielkopolskiego”. Postulował w nim zorganizowanie planowych badań naukowych nad początkami państwa polskiego, a zwłaszcza szerokich poszukiwań archeologicznych w głównych ośrodkach wczesnopiastowskich i równolegle w grodach mniejszych, a także studia nad różnymi dziedzinami kultury oraz nad związkami kultury prapolskiej z kulturą innych ośrodków cywilizacyjnych tej doby. Podkreślił przy tym konieczność „rzetelnej współpracy przedstawicieli różnych gałęzi wiedzy”.

Ta inicjatywa trafiła na szczególnie podatny grunt w świecie polskiej nauki i została wręcz entuzjastycznie podjęta przez środowisko polskich mediewistów i muzeologów⁸. Zakreślono plany badawcze dla różnych dyscyplin historycznych, które miały na celu przede wszystkim uzyskanie jak największej ilości nowych źródeł, rzucających światło na formowanie się państwa polskiego. Badaniom milenialnym sprzyjały ówczesne władze PRL, widząc w tym cenne narzędzie propagandowe, zwłaszcza w odniesieniu do tzw. ziem odzyskanych, co zapewniało odpowiednie środki finansowe⁹. W 1949 r. powołano Komitet Badań nad Początkami Państwa Polskiego i pierwszy tak szeroki projekt badawczy, stanowiący zarazem, jeśli można tak powiedzieć – poligon doświadczalny prac zespołowych w ramach humanistyki – zaczął być realizowany.

Nie trzeba podkreślać, że Witold Hensel, mimo początkowych perturbacji, był w samym centrum tego przedsięwzięcia, angażując się zarówno od strony organizacyjnej, jak i zwłaszcza badawczej, kierując jednym z najważniejszych odcinków badawczych – wykopaliskami w Poznaniu, przewodnicząc zespołowi do badań nad przeszłością Szczecina, a następnie przejmując kierownictwo dalszych placówek terenowych. Jednocześnie, odczuwając niedostatek pierwotnego planu badawczego KBnPPP, koncentrującego się na rozpoznaniu głównych ośrodków piastowskich, pragnąc wnikać w genezę państwowości polskiej – inicjuje wykopaliska grodzisk wielkopolskich z okresu przedpiastowskiego, a także na tak ważnych dla poznania formowania się państwa, a zarazem kultury tego czasu – mniejszych grodach pogranicznych.

Równolegle zapoczątkowuje drugi nurt swej działalności naukowej – studia osadnicze, mające już tradycję w poznańskim środowisku naukowym¹⁰. Inicjuje ten kierunek zarówno poprzez publikację sklasyfikowanych materiałów terenowych, w tym pionierskie studia osadnicze regionu Poznania, a także refleksje metodyczne nad tym istotnym

⁸ Por. np. A. Gieysztor, *Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego w latach 1949-1953*, „Zapiski Archeologiczne”, nr 2, Warszawa.

⁹ Por. B. Noszczak, „Sacrum” czy „profanum”? *Spór o istotę obchodów milenium polskiego (1949-1966)*, Warszawa 2002.

¹⁰ Por. S. Kurnatowski, *Początki i rozwój badań osadniczych w naukach geograficznych i historyczno-społecznych*, „Przegląd Archeologiczny” 25, 1977, passim.

doskonale przystającym do materiałów archeologicznych kierunkiem badawczym¹¹. Już w 1948 r. publikuje *Wstęp do studiów nad osadnictwem Wielkopolski wczesnohistorycznej*, w którym uwzględnia szeroką perspektywę porównawczą, w 1950 r. – tomem 1 zapoczątkowuje „*Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*”. To ambitne dzieło, zmierzające do opracowania i udostępnienia w formie publikacji źródłowej zgromadzonych dotąd materiałów wczesno- (i częściowo też późnośredniowiecznych) z Wielkopolski było przedsięwzięciem nowatorskim, w którym materiały, możliwie dokładnie zlokalizowane, wzbogacone informacjami toponomastycznymi i niekiedy informacjami źródeł pisanych, zostały sklasyfikowane i określone chronologicznie według wypracowanego przez Witolda Hensla systemu. Dzieło to niewątpliwie przerastało siły jednego autora, toteż ukończone zostało dopiero po wielu latach (1995) przez grono współpracowników¹². Stało się też jednym z wzorców i prekursorów takich późniejszych inicjatyw, jak *Archeologiczne Zdjęcie Polski*. Można dodać, że wypracowany przez Witolda Hensla system chronologizacyjny masowych materiałów wczesnośredniowiecznych (ceramiki) jest obecnie oczywiście modyfikowany i uzupełniany¹³, ale warto pamiętać, że poprawiać i udoskonalać można tylko to, co już jest!

Dzięki ówczesnej inicjatywie Witolda Hensla, uzupełnianej w dalszych latach m.in. akcją weryfikacji terenowej grodzisk¹⁴, ziemia wielkopolska należy dziś do może najlepiej (jedynie Pomorze Zachodnie może tu konkurować) zbadanych obszarów Polski, co ma określone konsekwencje dla dalszych studiów. Zarazem już sam tytuł zapoczątkowanej serii wskazywał, iż właściwym jej celem są właśnie oparte o te materiały studia osadnicze. I istotnie takie studia były następnie podejmowane w ramach rozpraw doktor-

¹¹ Por. W. Hensel, *Poznań w starożytności i we wczesnym średniowieczu*, „Przegląd Zachodni”, R. 9/6-8, 1953, s. 14-100; tenże, *Poznań w zaraniu dziejów. Od paleolitu do połowy XIII wieku*, Wrocław; tenże, *Méthode archéologique appliquée à l'étude de villes*, „Ergon” 3, 1962, s. 299-316; tenże (wspólnie z L. Leciejewiczem), *Metoda archeologiczna w zastosowaniu do badań nad wsią i miastem wczesnośredniowiecznym w Polsce*, „Archeologia Polski” 8, 1962, s. 175-201.

¹² W. Hensel, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. I-III, Poznań-Warszawa 1950-1959; W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. IV-VII, Wrocław 1972-1987; W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska, A. Łosińska, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. VII, Poznań 1995.

¹³ Por. na ten temat M. Kara, *Nowe w archeologii Wielkopolski wczesnośredniowiecznej – 15 lat później* [w:] *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce – 15 lat później*, red. W. Chudziak, S. Moździoch, Toruń-Wrocław-Warszawa 2006, s. 207-244.

¹⁴ Podsumowanie stanu rozpoznania grodzisk wielkopolskich zob. Z. Kurnatowska, A. Łosińska, *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Wielkopolsce* [w:] *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce*. Materiały z konferencji Poznań 14-16 grudnia 1987 roku, red. Z. Kurnatowska, Poznań 1992, s. 105-153; M. Kara, op. cit.

skich przez uczniów Witolda Hensla i ten kierunek badawczy, ciągle rozwijany i wzbogacany, okazał się niezmiernie płodny i ważny dla rozwoju problematyki badawczej archeologii nie tylko mediewistycznej.

Warto podkreślić, że chociaż w 1954/1955 r. Witold Hensel opuścił Poznań i przeniósł się do Warszawy, problematyka Wielkopolski i wiążących się z tą ziemią początków państwa polskiego nie zesza w jego twórczości naukowej na plan dalszy. Nadal kieruje badaniami w Poznaniu i w Kruszwicy, inicjuje podjęcie badań w Nakle i Santoku, redaguje i wspiera autorsko cztery tomy publikacji materiałów z badań w Poznaniu, a także opracowuje i publikuje pierwsze syntetyczne szkice nt. początków państwa polskiego (*Polska przed tysiącem lat* 1960; *Najdawniejsze stolice Polski* 1960; *Starodawna Kruszwica* 1961).

Aspekt interdyscyplinarności studiów mediewistycznych, tak wyraźny w programie badawczym badań milenijnych, znalazł wyraźną kontynuację w powstałym w 1953 r. Instytucie Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk. Mimo że nazwa nawiązywała do analogicznego instytutu, funkcjonującego jakiś czas w Moskwie, sama idea badań nad kulturą materialną dawnych społeczności była już dawniej obecna w nauce polskiej, a intensywne badania nad wczesnym i zapoczątkowane badania nad późniejszym średniowieczem, dostarczające obfitych materiałów z tej dziedziny, sprawiały, iż był to wówczas naturalny kierunek prac przede wszystkim zatrudnionych w instytucie archeologów, których większość rekrutowała się z dawnych placówek Komitetu Badań nad Początkami Państwa Polskiego. Ale instytut od razu stał się jedną z pierwszych w humanistyce polskiej placówką skupiającą badaczy z różnych dyscyplin historycznych (a także paleoprzyrodniczych) i realizującą rozmaite interesujące wspólne projekty badawcze. Prof. Witold Hensel od początku należał do ścisłego kierownictwa tej placówki, a w roku 1955 objął stanowisko dyrektora, wywierając ogromny wpływ na jej działalność. Nie trzeba podkreślać, że aczkolwiek zakresy chronologiczne podejmowanych w IHKM prac wykraczały poza średniowiecze, ten odcinek był zawsze dobrze reprezentowany i w tym zakresie IHKM może poszczycić się niemałymi osiągnięciami.

Realizacji doczekał się też wspomniany wyżej, tak ważny dla Witolda Hensla od początku jego drogi naukowej, aspekt szerokich badań porównawczych, stanowiących naturalne odniesienie dla studiów nad materiałami polskimi. Już w 1947 r. wysunął on postulat nawiązania ściślejszej współpracy międzynarodowej w badaniach nad grodziskami słowiańskimi. A w 1948 r. wychodzi t. I czasopisma poświęconego interdyscyplinarnym studiom nad starożytnościami słowiańskimi, któremu nadano tytuł „*Slavia Antiqua*”, a Witold Hensel został przewodniczącym jego Komitetu Redakcyjnego i następnie wieloletnim, do lat ostatnich – redaktorem. Od samego początku czasopismo to, bardzo dobrze przyjęte i zaakceptowane w środowisku międzynarodowym, nawiązywało bowiem do idei koordynacji studiów, nurtującej środowisko badaczy-slawistów już przed

wojną, udostępniało swe łamy nie tylko badaczom śledzącym najdawniejsze dzieje Słowian, lecz także w znacznej mierze informowało o bujnie rozwijających się po II wojnie badaniach nad wczesnym średniowieczem w różnych krajach słowiańskich bądź dawniej słowiańskich.

A zarazem prof. Witold Hensel w tych latach opracowuje i publikuje swe podstawowe dzieło *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Zarys kultury materialnej* (1952), które stało się pierwszą od czasów Lubora Niederlego syntezą kultury całego świata słowiańskiego wczesnego średniowiecza. Kolejne wydania (1956, 1965, 1987) były nie tylko wzbogacane lawinowo napływającymi materiałami, lecz także nowymi ujęciami niektórych zagadnień i wytyczaniem nowych dróg poznania.

W 1957 r. z inicjatywy Witolda Hensla odbyło się w Krakowie I Międzynarodowe Sympozjum Archeologii Słowiańskiej, które zgromadziło czołowych archeologów z wszystkich krajów słowiańskich i dawniej słowiańskich. I na tym sympozjum przyjęto projekt powołania Międzynarodowej Unii Archeologii Słowiańskiej, co zapoczątkowało nowy etap ożywionej przyjaznej współpracy archeologów slawistów z różnych krajów, umożliwiając organizowanie np. wspólnych imprez badawczych, a zwłaszcza sympozjów i konferencji, przyczyniających się do szybszego obiegu informacji. Międzynarodowa Unia Archeologii Słowiańskiej została powołana na I Kongresie, który odbył się w Warszawie w 1965. Badacze polscy mieli możliwość zaprezentowania na tym kongresie osiągnięć badań milenijnych. Prof. Witold Hensel, inicjator i gorliwy organizator Międzynarodowej Unii Archeologii Słowiańskiej, był też prezydentem I Kongresu i został wybrany na pierwszego przewodniczącego Komitetu Wykonawczego Unii.

Patrząc z dzisiejszej perspektywy, możemy stwierdzić, że przy wszelkich ówczesnych uwarunkowaniach politycznych i naciskach ideologicznych, działalność Międzynarodowej Unii Archeologii Słowiańskiej niewątpliwie wniosła pozytywny wkład do studiów w zakresie mediewistyki archeologicznej i położyła podwaliny pod wykrystalizowanie się tej specjalności nie tylko w krajach słowiańskich.

I to prowadzi nas do następnego aspektu działalności dzisiejszego Laureata, który możemy obrazowo określić jako „wejście do Europy”. Mediewistyka polska właściwie nigdy nie utraciła bliskich kontaktów i związków z mediewistyką europejską. Ale polska archeologiczna mediewistyka „weszła do Europy”, wnosząc tam swoje doświadczenia wypracowane w latach badań milenijnych, przyczyniając się tym samym do wykreowania, zwłaszcza w takich krajach jak Włochy czy Francja, nowej w dużej mierze specjalności. Sprzyjały temu zarówno wizyty w Polsce zachodnioeuropejskich historyków mediewistów, jak i liczne, podejmowane przez Witolda Hensla działania, artykuły w zagranicznych czasopismach, częste wystąpienia na zagranicznych konferencjach, wykłady w rozmaitych krajach europejskich, a nawet pozaeuropejskich, wzbudzające wszędzie żywe zainteresowanie. W ten sposób doszło do „eksportu” polskiej szkoły archeologii

mediewistycznej, zaproszonej do podjęcia badań na stanowiskach osadniczych we Włoszech (od 1961) i we Francji (od 1964), a także do wspólnych polsko-bułgarskich badań wykopaliskowych (od 1961)¹⁵. Wszystkim tym imprezom badawczym patronował Witold Hensel. Zatem podwaliny rozwijającej się obecnie tak bujnie archeologii mediewistycznej w całej Europie zostały też w jakiejś mierze położone przez naszego Laureata.

Na zakończenie nawiążę do początku, by stwierdzić, iż przy wszystkich swoich działaniach naukowych i tak rozbudowanych organizacyjnych, krajowych i zagranicznych, prof. Hensel był również, a może nawet przede wszystkim, znakomitym dydaktykiem, który swoje pasje, doświadczenia i przemyślenia przekazywał uczniom zarówno w początkowych latach w trakcie codziennych kontaktów i wizytacji na badanych przez nas stanowiskach, jak i później w czasie niezapomnianych seminariów doktoranckich, na które zjeżdżali się uczestnicy z całej Polski. Grono uczniów, którym zawsze stawiał wysokie wymagania i nigdy nie uznawał łatwizny, kontynuowało następnie jego dzieło, poruszając się coraz śmielej po położonym przez niego fundamencie i korzystając z wielu wytyczonych przezeń szlaków, co dziś z głęboką wdzięcznością wspominamy i staramy się w miarę możliwości przekazywać kolejnym pokoleniom polskich archeologów mediewistów.

Witold Hensel – the creator of Polish medieval archaeology

It was during Witold Hensel's studies at the University of Poznań and the first years of his working at the Poznań University right before the Second World War when his interests and the main trends of his scientific career were crystallized. It was only just when the medieval archaeology in Poland, as the result of some spectacular discoveries in the main centres of the first Piasts' State, namely in Gniezno and Poznań, was developing. At the same time in the Poznań Centre an interdisciplinary cooperation between humanities (ethnography and history) and natural sciences started. Comparative studies were also widely carried, supported by intensive international contacts. Witold Hensel, a young archaeologist at that time, was an active participant of them. As the sum of all that, it was nobody else but Witold Hensel who in 1946, not long after the WWII was over, formulated a new research project, met with enthusiasm by other scientists, to celebrate the first millennium of the rise of the Polish State, which was soon to come. It was the first so widely planned interdisciplinary project in humanities (and it is worth mentioning that palaeobiologists were also involved) and the obtained results were immense. For the Polish medieval archaeology it was the time of a huge increase in terms of appearance and development of institutions and methodology as well as in number of scientists interested in the subject. It all led to some sort of "outflow" of the members of the Polish archaeological school to the West-European countries (Italy, France and further on also to some

¹⁵ L. Leciejewicz, *Udział archeologii polskiej w badaniach nad wczesnym średniowieczem europejskim* [w:] *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce – 15 lat później*, op. cit., s. 21-30.

others) what, to a large extent, gave the basis for some studies carried on in the field in those areas. The other Witold Hensel's research trends, later on followed by a huge number of his students, were concerned with settlement studies based on detailed inventarisation and publication of archaeological sources, as well as comparative studies carried out on a large scale. The latter were fulfilled by Witold Hensel not only in his scientific publications (especially some editions of "Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna" (Early medieval Slav lands). He also created and edited a new interdisciplinary periodical titled "Slavia Antiqua", which was his attempt to continue ideas formulated by specialists of different Slavic disciplines already before the war. Above all however, there was his active participation in foundation of the International Union of Slavic Archaeology. The Union, by its congresses and symposia as well as publications, positively influenced studies in medieval archaeology in general.

Key words: medieval archaeology, interdisciplinary research, comparative studies